

Bärry Hartog

In Aristarchus' spoor

Commentaren op Griekse literatuur en de bijbel in hellenistisch en Romeins Egypte en Palestina ▼

Dr. P.B. (Bärry) Hartog studeerde Theologie en Hebreeuwse/Aramese Talen en Culturen in Leiden en Jeruzalem. In 2015 promoveerde hij aan de KU Leuven op een proefschrift over het verband tussen commentaren in de Dode Zeerollen en Alexandrijnse commentaren op de Ilias. Sinds 2015 is hij aan de KU Leuven werkzaam als postdoctoraal onderzoeker van het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek (Vlaanderen).

1. Aristarchus is afgebeeld op de Apotheosis van Homerus, schilderij van Jean Auguste Dominique Ingres uit 1827. Hij staat uiterst rechts naast de godin met helm en heeft een donker gelaat (Louvre, Parijs).

Moderne wetenschappers schrijven graag commentaren. Door een andere tekst systematisch te citeren en uit te leggen stellen commentaren lezers van oude teksten in staat om op overzichtelijke wijze toegang te krijgen tot de problemen rond deze teksten. Het verbaast dan ook niet dat zowel de Griekse literatuur als de joodse geschriften die later

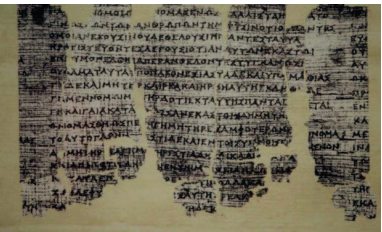
de Bijbel zouden gaan vormen al vanaf de oudheid onderwerp zijn van een uitvoerige commentaartraditie.¹ Deze commentaartradities gaan terug tot de hellenistische tijd (van het einde van de 4de eeuw v.Chr. tot 30 v.Chr.). In deze periode werden de eerste commentaren op de Griekse literatuur geschreven. Deze hellenistische commentaren

waren bepalend voor de vorm en ontwikkeling van de uitleg van teksten in latere periodes. Zij beïnvloedden niet enkel de wijze waarop de Griekse klassieken werden geïnterpreteerd, maar stimuleerden ook de ontwikkeling van bijbelcommentaren in de late oudheid.

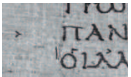
Aristarchus en het commentaar

De uitleg van Griekse teksten en de taal waarin deze zijn gesteld, is zo oud als deze teksten zelf. Homerus integreert bijvoorbeeld etymologische verklaringen van eigennamen in zijn epen (Odyssee 19, 307-409). Latere uitleggers van de Ilias en de Odyssee bespreken moeilijke en onbekende woorden ('glossen') in deze werken of lezen Homerus allegorisch om hem in overeenstemming te brengen met veranderende filosofische inzichten. Het is onbekend wanneer de uitleg van Griekse teksten voor het eerst in de vorm van een commentaar werd gegoten. In latere commentaren treffen we soms verwijzingen aan naar eerdere exegeten. Deze verwijzingen zijn doorgaans echter moeilijk te interpreteren. Het blijft vaak onzeker of deze eerdere exegeten daadwerkelijk commentaren schreven of dat zij hun uitleggings op een andere manier vormgaven. Daar staat tegenover dat passages in Plato (bijvoorbeeld Protagoras 340–348) of Aristoteles (in het bijzonder zijn verloren gegane werk *Homerische vraagstukken*) reeds de interesses van latere commentatoren of aanzetten tot het systematisch commentariëren van teksten weerspiegelen. Het eerste concrete bewijs van een commentaar op een Griekse tekst komt uit de 4de eeuw v.Chr. De zogenaamde *Dervenipapyrus* biedt een commentaar op een orfisch gedicht over het ontstaan van de goden. Toch is dit nog geen systematisch commentaar zoals we ze in de hellenistische tijd zullen tegenkomen, aangezien uitleg van zijn brontekst pas begint in kolom 7 van het manuscript. Voor een ander vroeg commentaar, naast de *Dervenipapyrus*, wordt wel verwezen naar twee papiri uit de 3de eeuw v.Chr. (P.Heid. inv. 28 en P.Graec.Mon. 21) die deel zouden uitmaken van een commentaar op Plato's *Phaedo*. Hoewel de wortels van het Griekse commentaar dus voor-hellenistisch lijken te zijn, is het pas in de hellenistische tijd dat het commentaar zich ontwikkelt tot een prominent genre van tekstwetenschappelijke literatuur. De literaire en

2. De Dervenipapyrus uit ca. 340 v.Chr. (Archeologisch Museum, Thessaloniki).

filologische interesses die in de Alexandrijnse bibliotheek werden gecultiveerd vormen het decor waarin deze ontwikkeling moet worden gestueerd. Een doorslaggevende rol speelde het werk van Aristarchus, die tussen 153 en 145 v.Chr. aan het hoofd van de Alexandrijnse bibliotheek stond. Aristarchus' voorgangers, Zenodotus en Aristophanes van Byzantium, waren gewoon hun opmerkingen op de tekst van de Ilias en de Odyssee in de marges van manuscripten te plaatsen. Hun werk aan de homerische epen had zo de vorm van kritisch geannoteerde Ilias- en Odyssee-handschriften. Aristarchus sloeg een andere weg in: hij noteert zijn uitleg niet in de marges, maar maakt onderscheid tussen zijn uitleg en de tekst van deze epen. Zijn interpretaties zet Aristarchus uiteen in afzonderlijke werken: commentaren (Grieks: *hypomnema*, meervoud: *hypomnemata*). Aristarchus' interesse in het commentaar heeft alles te maken met een andere uitvinding van deze exegeet: het *diple*-teken (>, zie afbeelding 3). Vanaf Zenodotus gebruikten Alexandrijnse tekstwetenschappers kritische tekens om in handschriften van Homerus hun opinies over de tekst zoals hij in dat manuscript was overgeleverd, aan te geven. Deze tekens werden geplaatst direct voor de regel waarop zij betrekking hadden. Door een *obelos* (–) voor een regel te plaatsen drukte de exegeet bijvoorbeeld uit dat die homerische regel volgens hem niet behoort tot de Ilias of Odyssee zoals Homerus hem had geschreven. Dit systeem van kritische tekens werd voortdurend uitgebreid. Een van Aristarchus' toevoegingen was het *diple*-teken. Dit teken verschilde van de andere tekens omdat het geen precies omschreven doel diende: een *diple* verwees simpelweg naar

3. Een diple voor een regel homerische tekst in de Hawara Homerus (P.Hawara).

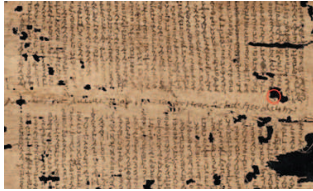
een opvallend gegeven in de tekst. Vanwege de brede betekenis van dit nieuwe teken volstonden korte opmerkingen in de marge niet langer om de visie van de exegeet uit te drukken. Aristarchus' uitvinding van het *diple*-teken en zijn ontwikkeling van het commentaar gaan dus hand in hand. Aristarchus ontwikkelde een nieuwe wijze van tekstuitleg, waarbij de commentator opvallende gegevens in de tekst markeert met een teken en de precieze betekenis van dit teken uiteenzet in een afzonderlijk commentaar.

Deze nieuwe manier van interpreteren heeft op zijn beurt zijn weerslag in het gebruik van kritische tekens. Veel van de tekens die oorspronkelijk een opinie over de tekst van de *Iljas* of de *Odysee* uitdrukten, worden na Aristarchus in breder zin gebruikt als verwijzingen tussen handschriften van de *Iljas* en de *Odysee* en hun bijbehorende commentaren. Dit geldt in het bijzonder voor de asteriskos en de *diple perisegmene*. Oorspronkelijk gaf een asteriskos aan dat een bepaalde regel meerdere malen voorkwam in de homerische epen. Een *diple perisegmene* wees op een meningsverschil tussen Aristarchus en Zenodotus. Na Aristarchus konden beide tekens echter ook worden gebruikt om de lezer van een commentaar naar een homerische tekst te verwijzen en vice versa.

Alexandrijnse commentaren in de papyri
In navolging van Aristarchus en andere Alexandrijnse wetenschappers won het commentaar snel aan populariteit. De papyrusvondsten vanaf het einde van de 19de eeuw weerspiegelen de centrale plaats die commentaren, samen met andere tekstwetenschappelijke literatuur, innamen in de studie van de Griekse literatuur vanaf de hellenistische tijd.

5. P.Oxy. 2.221, de marge tussen kolommen 10 en 11. Het teken staat voor regel 34. In de marge lezen we: 'Ik, Ammonius de zoon van Ammonius, lenaar geleerde (grammatikos), heb dit teken geplaatst (tesmelosamen).'

4. Het teken in de marge van P.Oxy. 2.221, kolom 11 (© British Library Board, Papyrus 1184).

Deze *hypomnemata* op papyrus bevatten inzichten uit de commentaren van Alexandrijnse wetenschappers, maar verschillen er ook van. Papyruscommentaren zijn doorgaans niet gebaseerd op de kritische studie van een literair werk, maar op eerdere. Daarnaast bevatten *hypomnemata* op papyrus meestal niet de meningen van één bepaalde wetenschapper, maar brengen zij verschillende visies samen.² Zo maken deze papyruscommentaren deel uit van een ontwikkeling waarbij de inzichten van Alexandrijnse wetenschappers werden verzameld, geredigeerd en overgeleverd. Er ontstaat een Alexandrijnse traditie.

De verspreiding van het gedachtegoed van Alexandrijnse wetenschappers speelt een rol in de ontwikkeling van andere, zeer verschillende, commentaartradities vanaf de hellenistische tijd. Denk bijvoorbeeld aan filosofische commentaren op Plato of Aristoteles, maar ook aan Galenus' medische commentaren. De literaire en filologische interesses van de Alexandrijnse geleerden vinden hun hoogtepunt in de middeleeuwse *scholia*-collecties. *Scholia* zijn exegetische opmerkingen in de marges van middeleeuwse handschriften. Veel van deze *scholia* gaan terug op de observaties van exegeten uit de hellenistische en Romeinse tijd.

In de oudheid speelden commentaren en andere wetenschappelijke werken een centrale rol in onderwijs en studie. De duidelijkste aanwijzing voor deze rol is het gebruik van tekens in de marges van deze manuscripten. In een commentaar op boek 21 van de *Iljas* (P.Oxy. 2.221) markeert een dergelijk teken (/) een afwijkende tekst van de *Iljas* die in dit commentaar wordt geciteerd. In de marge tussen kolom 10 en 11 verwijst de leraargeleerde die dit teken heeft geplaatst, naar zijn gebruik van dit commentaar: 'Ik, Ammonius de zoon van Ammonius, leraargeleerde (*grammatikos*), heb dit teken geplaatst' (zie afb. 4 en 5).³

Manuscripten als dit getuigen van de populariteit en verbreiding van Alexandrijnse geleerdheid en het commentaar in hellenistisch en Romeins Egypte. Deze commentaren op papyrus zijn verzamelpaatsen van de visies van verschillende geleerden en spelen in die hoedanigheid een prominente rol in het onderwijs en de wetenschappelijke studie van de Griekse literatuur in deze periode.

Egyptische joden en Alexandrijnse tekstwetenschap

Joden in hellenistisch en Romeins Egypte waren nauw vertrouwd met de Griekse literatuur. Sommigen van hen schreven werken die doen denken aan de Griekse epische traditie (de dichter Philo) of de Griekse tragedie (de dichter Ezechiël). Het is daarom niet verbaazend dat Egyptische joden vertrouwd waren met de uitgangspunten van de Alexandrijnse tekstwetenschap. Deze vertrouwdheid werd nog versterkt door het feit dat het jodendom, net als de Alexandrijnse wetenschap, sterk tekstgeoriënteerd was. Waar de Alexandrijnen zich echter richtten op de Griekse klassieken, stond in het Egyptische jodendom de *Septuaginta* centraal. Door hun belder gerichtheid op teksten waren de Alexandrijnse geleerden en het Egyptische jodendom in deze periode zowel gesprekspartners als concurrenten.

Een sprekend voorbeeld hiervan is de zogenaamde *Brief van Aristeas*. Dit werk presenteert zichzelf als een brief van Aristeas – een functionaris aan het hof van Ptolemaeus II Philadelphus – aan zijn broer Philocrates. Aristeas doet verslag van de wijze waarop de Griekse vertaling van de *Pentateuch* tot stand is gekomen. De *Brief van Aristeas* beschrijft hoe deze vertaling van de eerste vijf boeken van de Bijbel werd geïnitieerd door Demetrius van Phalerum, die wordt voorgesteld als het hoofd van de Alexandrijnse bibliotheek.

Het is onduidelijk in hoeverre de gang van zaken die de *Brief van Aristeas* het vertalen van de Bijbel van het Hebreeuws naar het Grieks op een manier die doet denken aan het werk van Alexandrijnse tekstwetenschappers. Het werk van de vertalers wordt gevat in termen die elders geassocieerd worden met de activiteiten van de Alexandrijnse geleerden. Dit wil echter niet zeggen dat de *Septuaginta* en de studie van Homerus volledig worden gelijkgesteld. Hoewel geleerden van een vergelijkbaar statuut bij beide activiteiten betrokken zijn, overtreft de *Septuaginta* de homerische epen. De vertalers van de Bijbel hoeven zich niet druk te maken over het herstel van de oorspronkelijke tekst van de Bijbel. Zij zijn vertalers, geen tekstcritici. De aanname dat de tekst van de Bijbel getrouw is overgeleverd en de oproep dat ook de *Septuaginta* zonder veranderingen moet worden bewaard (Brief van Aristeas 310) moet aantonen dat de Griekse Bijbel

6. Een 5de-eeuws handschrift van de *Septuaginta* (Leviticus X 4-10). Let op de diplo in r. 1, 8 en 13 (Universiteitsbibliotheek, Leiden).

betrouwbaarder is dan de homerische epen: de tekst van de *Iljas* en de *Odysee* is immers, volgens de Alexandrijnse tekstwetenschap, in verval geraakt sinds de tijd van Homerus.

Een vertrouwdheid met de Alexandrijnse tekstwetenschap klinkt ook door in het werk van Philo van Alexandrië, zonder twijfel de bekendste Egyptische jood uit deze periode. Zijn oeuvre omvat verschillende commentaren op de eerste vijf boeken van de Bijbel. Naast de invloed van filosofische commentaartradities ontleende Philo zijn vertrouwdheid met dit genre aan de Alexandrijnse commentaartraditie die domineerde in het onderwijs in en de studie van de Griekse literatuur. Daarnaast vertoont Philo's methode overeenkomsten met die van de Alexandrijnen. Hoewel zijn uitgangspunt in algemene zin kan worden gekarakteriseerd als 'allegorisch', heft Philo's uitleg de letterlijke zin van de Bijbel niet op, maar vooronderstelt deze. Zo is Philo's uitleg over de hemelse en de aardse mens in *Legum allegoria* 1 gebaseerd op zijn observatie dat Mozes in Genesis 2:7 een ander woord (*plasso*) gebruikt voor de schepping van de mens dan in Genesis 2:15 (*poies*). Aangezien Mozes volgens Philo, net zoals Homerus volgens de Alexandrijnse geleerden, een consistent auteur is, moet hij hier twee soorten mens op het oog hebben. Tegelijkertijd is duidelijk dat Philo de

methodes van Alexandrijnse geleerden niet zonder meer toepast. Hij gebruikt ze waar hij ze nuttig acht, maar hij past ze in binnen de joodse en filosofische boodschap die hij wil overbrengen.

Alexandrijnse tekstwetenschap in hellenistisch en Romeins Palestina

In de geschriften van Egyptische joden vinden we soms aanwijzingen dat zij een grondige Griekse opleiding hadden genoten (zie bijvoorbeeld Philo, *De congressu quaerendae eruditionis gratia* 74). Een dergelijke opleiding maakte hen bekend met de uitgangspunten van methodes van de Alexandrijnse tekststudie. Aanwijzingen voor een dergelijke opleiding en directe bekendheid met de Alexandrijnse geleerdheid vinden we vrijwel niet in joodse literatuur uit Palestina. Toch is het onwaarschijnlijk dat de invloed van de Alexandrijnse tekstwetenschap hat hield bij de grens tussen Egypte en Palestina. Dit roept de vraag op in welke mate joden in hellenistisch en Romeins Palestina vertrouwd waren

met het gedachtegoed van Alexandrijnse wetenschappers en hoe zij daarmee in aanraking zijn gekomen.

Persoonlijke contacten speelden zonder twiifel een belangrijke rol in de kennisuitwisseling tussen Alexandrijnse geleerden en joden in Palestina. Nietjoodse Egyptenaren reisden soms naar Palestina. Tegelijkertijd zochten joden uit Palestina hun toevlucht soms in Egypte, waar zij met niet-joden in aanraking kwamen. Denk bijvoorbeeld aan de geschiedenis van de Tobiaden (Jesaja, *Joodse oudheden* 12, 154-234) of de vlucht van Onias (Jesaja, *Joodse oorlog* 7, 420-432 en *Joodse oudheden* 13). Zelfs wanneer deze passages niet volledig historisch betrouwbaar zijn, weerspiegelen ze contexten waarin kennisuitwisseling tussen Griekse geleerden en joden uit Palestina plaats kon vinden. Daar komt bij dat Egyptische joden en joden in Palestina nauwe banden met elkaar onderhielden door briefuitwisselingen (2 Maccabeën 1), peilgrimages (Philo, *De providentia* 2, 64; Handelingen 2, 5-11) of andersoortige contacten.

Naast persoonlijke contacten zijn er aanwijzingen voor het bestaan in Palestina van geschreven teksten die de interesses van Alexandrijnse geleerden weerspiegelen. In de omgeving van de Dode Zee zijn verschillende manuscripten van de *Septuaginta* gevonden. Deze manuscripten zijn geen exacte kopieën van deze Griekse vertaling, maar vooronderstellen de kritische studie en herziening van de Oudgriekse tekst van de bijbel. Deze beweging van studie en herziening van de *Septuaginta* zat zich voort in latere jaren en vindt zijn weerslag in de versies van de *Septuaginta* verbonden met de namen van Aquila, Symmachus en Theodoton. Het werk van deze geleerden kennen we uit de rabbinische literatuur en de *Hexapla* van Origines. Van Aquila's versie is vrijwel zeker dat ze in Palestina ontstond.

Naast deze interesse in de Griekse bijbel vinden we overeenkomsten met werken van Alexandrijnse wetenschap in de zogenaamde *Pesjarim* uit Qumran. Deze *Pesjarim* zijn commentaren op profetische passages in de Hebreeuwse bijbel, die deze teksten toepassen op het verleden, heden en toekomst van de gemeenschap waarin deze commentaren zijn ontstaan. Een *Pesjar* op Jesaja (4Q163) vertoont kenmerken die erop lijken te wijzen dat zijn auteur(s) kennis had(den) van een geschreven Alexandrijnse wetenschappelijke tekst, of in ieder geval wisten hoe een dergelijke tekst

7. Philo van Alexandrië (wikipedia.org).

eruit zag. Waar de andere *Pesjarim*, zoals het merendeel van de Dode Zee-rollen, is geschreven op leer, is deze *Pesjar* geschreven op papyrus. Daarnaast heeft deze *Pesjar* onverklaarbare tekens in de marge (zie afb. 8). Ook verwijst deze *Pesjar* op Jesaja expliciet naar andere bronnen dan zijn brontekst. Deze combinatie van kenmerken komt enkel in deze *Pesjar* voor en vertoont duidelijke overeenkomsten met de opmaak van *hypomnemata*. Het is daarom waarschijnlijk dat de auteur van deze *Pesjar* bekend was met de wijze waarop Alexandrijnse wetenschappelijke teksten werden geschreven. Deze twee kanalen – persoonlijke contacten en de beschikbaarheid van schriftelijke bronnen – zijn de belangrijkste verklaringen voor de bekendheid van joden in hellenistisch en Romeins Palestina met de Alexandrijnse tekstwetenschap.

Verreikende invloed

De ontwikkeling van het wetenschappelijke commentaar door Aristarchus en zijn collega's in de Alexandrijnse bibliotheek heeft dus een belangrijke rol gespeeld in de ontwikkeling van het commentaar als genre van wetenschappelijke literatuur. Deze invloed beperkt zich niet tot de uitleg van de Griekse literatuur. De Alexandrijnse aanpak was vanaf de hellenistische periode niet enkel normatief voor het onderwijs in en de studie van de Griekse klassieken, maar beïnvloedde ook de ontwikkeling van bijbelcommentaren. Deze invloed is het duidelijkst in de werken van Egyptische joden. Hij reikte echter tot in Palestina, en ook de auteurs van de *Pesjarim* uit Qumran waren bekend met de principes en de methodes van de Alexandrijnse tekstwetenschap.

Beknopte bibliografie

- H. Baltussen, *From Polemic to Exegesis: The Ancient Philosphical Commentary*, *Poetics Today* 28, 2 (2007) 247-81.
- M. Bockmuehl, *The Dead Sea Scrolls and the Origins of Biblical Commentary*, in: R.A. Clements en D.R. Schwartz (ed.), *Text, Thought, and Practice in Qumran and Early Christianity* (Leiden 2009) 3-29.
- R.K. Gibson en C. Shuttleworth Kraus (ed.), *The Classical Commentary: Histories, Practices, Theory* (Leiden 2002).
- P.B. Hartog, *Pesjarim: Bijbelcommentaren in Qumran*, in: M.J.

de Jong en J. van Dorp (ed.), *Qumran en de Bijbel: Over ontstaan, overlevering en vertaling van de Bijbel* (Haarlem 2013) 128-39.

P.B. Hartog, *Pesher and Hypomnemata: A Comparison of Two Commentary Collections from the Hellenistic-Roman Period* [proefschrift KU Leuven] (Leuven 2015).

S. Honigman, *The Septuagint and Homeric Scholarship in Alexandria: A Study in the Narrative of the Letter of Aristaeas* (Londen 2003).

M.R. Niehoff, *Jewish Exegesis and Homeric Scholarship in Alexandria* (Cambridge 2011).

P. Parsons, *City of the Sharp-Nosed Fish: Greek Papiri Beneath the Egyptian Sand Reveal a Long-Lost World* (Londen 2007).

S.E. Porter en E.J. Schnabel (ed.), *On the Writing of New Testament Commentaries: Festschrift for Grant R. Osborne on the Occasion of his 70th Birthday* (Leiden 2013).

F. Schironi, *Greek Commentaries, Dead Sea Discoveries* 19, 3 (2012) 399-441.

Noten

- Deze commentaartradities zetten zich voort tot op de dag van vandaag. Denk aan het *Basileus Commentar* op Homerus (<https://klaphil.unibas.ch/graecistik/griech/bk>) of de recente delen van de *International Critical Commentary* op het Oude en het Nieuwe Testament. Toch wordt de positie van commentaren in de moderne studie van oude teksten ook gerelativeerd. Over commentaren zie voor de klassieken Gibson en Shuttleworth Kraus (2002); voor de bijbelwetenschap Porter en Schnabel (2013).
- Een goed voorbeeld is P.Oxy. 2.221, een commentaar op boek 21 van de *Ilias*. Naast de visies van verschillende Alexandrijnse wetenschappers (onder wie Aristarchus) verwijst dit commentaar ook naar de inzichten van de Pergameense exeget Krates.
- Deze verklaring van Ammonius' opmerking wijkt af van de gangbare uitleg in de wetenschappelijke literatuur. Voor mijn argumenten zie Hartog (2015) 52-6.

8. Tekens in de marge van 4Q163 (*Pesher* Isaiah Q) (© Israel Antiquities Authority).